

Tadeusz Grabarczyk

Uniwersytet Łódzki / University of Lodz

 <https://orcid.org/0000-0002-6197-9457>

Zamek w Trembowli w świetle inwentarzy z lat 1550 i 1551

Summary

The Terebovlia castle in the light of inventories from 1550 and 1551

The article concerns the castle in Terebovlia (now Ukraine) after the reconstruction it underwent in the 1530s on the initiative of ‘starosta’ (*capitaneus*) Andrzej Tęczyński. Until now, the description of this fortress has been known from the inventory of the Terebovlia eldrship (*capitaneatum*) from 1551. The collection of the National Library in Warsaw includes another inventory, drawn up in 1550, which has not been used by researchers so far. It contains more detailed information about the building, which allows to tell how the buildings within the defensive walls and the rooms within them were constructed. The writer also described the equipment of the castle chambers and utility rooms, as well as the accumulated food supplies. It also contains information about the weapons stored in the castle. Comparison of information from both inventories shows that the castle in the mid-16th century was in poor condition. The supply of weapons was clearly improved in 1551. The article is accompanied by an annex containing the inventory of the castle from 1550.

Keywords: Terebovlia, Poland, Ukraine, castle, architecture, weapons, inventories, 16th century

Streszczenie

Artykuł dotyczy zamku w Trembowli (obecnie Ukraina) po przebudowie, jaką przeszedł w latach trzydziestych XVI w. z inicjatywy starosty Andrzeja Tęczyńskiego. Dotychczas znany był opis tej twierdzy zawarty w inwentarzu starostwa trembowelskiego z 1551 r.

W zbiorach Biblioteki Narodowej znajduje się jeszcze jeden, niewykorzystany dotąd przez badaczy inwentarz, sporządzony w 1550 r. Zawiera on więcej szczegółowych informacji na temat budowli, co pozwala odtworzyć rozmieszczenie budynków w obrębie murów obronnych oraz znajdujących się w nich pomieszczeń. Pisarz uwzględnił również wyposażenie zamkowych izb i pomieszczeń gospodarczych, a także opis zgromadzonych zapasów żywności. Zanotowano też informacje o przechowywanym na zamku uzbrojeniu. Zestawienie obu inwentarzy pozwala stwierdzić, że zamek w połowie XVI w. znajdował się w złym stanie. Wyraźnej poprawie uległo w 1551 r. zaopatrzenie w broń. Do artykułu dołączono aneks zawierający inwentarz zamku z 1550 r.

Słowa kluczowe: Trembowla, Polska, Ukraina, zamek, architektura, uzbrojenie, lustracje, XVI wiek

Zamek w Trembowli, położony na wzgórzu nad rzeką Gniezną, znany jest z bohaterskiej obrony przed Turkami w 1675 r. i głównie ten właśnie epizod przyciągał uwagę badaczy¹, ale też pisarzy, poetów i artystów². Dawniejsze dzieje tej twierdzy poznajemy za sprawą prowadzonych na jej terenie badań archeologicznych. Wynika z nich między innymi, że miejsce to było zamieszkane już w IX w., a twierdzę zbudowano prawdopodobnie u schyłku XI w.³ Pierwszą pisaną wzmiankę o Trembowli znajdujemy w *Powieści minionych lat*. W latopisie tym gród nad Gniezną odnotowany został około 1113 r., przy okazji doniesień o zjeździe książąt ruskich w Lubeczu w 1097 r. Wówczas Trembowla była stolicą księstwa rządzonego przez Wasylka Rościśławowicza. W 1141 r. książę halicki Wołodymirko Wołodarowicz wcielił Trembowlę do swego państwa, w którego granicach

¹ A. Czołowski, *Wojna polsko-turecka 1675 r.: początki wojny – bitwa pod Lwowem – oblężenie Trembowli*, Lwów 1894; T. Srogosz, R. Stępień, *Zamek w Trembowli w XV–XVII wieku i jego funkcja w regionie*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 419–427.

² Walk o Trembowlę dotyczy m.in. powieść Zofii Kossak *Trembowla* (1939), opowiadanie Marii Krüger *Jasny warkocz Marcynki*, a także wiersz Andrzeja Waligórskiego *Pieśń o obronie Trembowli*. Józef Wybicki poświęcił jej jedną ze swych oper: *Polka, czyli oblężenie Trembowli*, a swoje obrazy dedykowali: Aleksander Lesser – *Obrona Trembowli przeciw Turkom* (1841) oraz Leopold Löffler – *Anna Dorota Chrzanowska na zamku w Trembowli* (przed 1898). Pod murami zamku 11 XI 1900 r. odsłonięto pomnik Zofii Chrzanowskiej (właśc. Anna Dorota), legendarnej bohaterki obrony w 1675 r., dłuta miejscowego artysty Jana Bohenska. Monument zniszczony został w 1944 r., a odbudowany w 2012 r., kiedy ustawiono rzeźbę autorstwa Romana Wilhuszyńskiego. Walki o Trembowlę oraz historia zamku w XVII w. stały się również tematem licznych publikacji prasowych i internetowych.

³ R. Mis'ka, *Dolitopisniï Tieriebowl*, [w:] *Materiali i doslidzennia z archieologii Prikarpatia i Wolini*, t. XII, Lwów 2008, s. 292–303.

pozostawała do lat czterdziestych XIV w., kiedy te ziemie opanował Kazimierz III Wielki. To właśnie jemu przypisuje się wzniesienie murowanego zamku⁴.

Warto wspomnieć, że miejscowość funkcjonująca przez wieki u stóp zamkowego wzgórza uzyskała w 1398 r. prawa miejskie. Z kolei około 1420 r. lokowano osadę na drugim brzegu Gniezny⁵. Rządy Władysława Jagiełły to okres pomyślnego rozwoju Trembowli. W drugiej połowie XV w. dla miasta nastały czasy znacznie cięższe. Najazdy Tatarów, a później również Mołdawian i Turków sprawiły, że ziemie ruskie Królestwa Polskiego stały się obszarem częstych wojen, prowadzących do zaburzenia rozwoju gospodarczego tej części państwa Jagiellonów. Zniszczeniu uległ także zamek w Trembowli, ale nie wiadomo, kiedy i w jakich okolicznościach to się stało. Sprawcami mogli być Turcy, których wojska w 1498 r. zaatakowały Królestwo Polskie, docierając aż do Małopolski. Możliwe jednak, że zrujnowanie twierdzy było dziełem Tatarów, którzy w początkach XVI w. pojawiali się w tej okolicy kilkakrotnie, niszcząc przy tym miasto nad Gniezną. Zamek został wzniesiony ponownie, o czym informuje w swej kronice Bernard Wapowski (1450–1535): „Andrzej Tencyński, kasztelan krakowski odbudował Trembowlę wielkim kosztem i z niesamowitą szybkością”⁶. Zaangażowanie Tęczyńskiego na tym polu wynikało z faktu, że w latach 1530–1536 sprawował on urząd starosty trembowelskiego⁷. To w owym czasie musiały więc zostać przeprowadzone prace, o których donosił Wapowski. Znany jest opis zrekonstruowanego zamku, zawarty w inwentarzu starostwa trembowelskiego, sporządzonym 16 grudnia 1551 r. przez Tomasza Dambowskiego

⁴ Jan z Czarnkowa, *Kronika*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872, s. 626.

⁵ Dokument znany z odpisu sporządzonego w 1889 r. przez A. Czołowskiego na podstawie przechowywanego wówczas w magistracie w Trembowli oryginalnego aktu z 1765 r., w którym potwierdzano wcześniejsze prawa i przywileje miasta. Jak wynika z notatki historyka, przywilej Władysława Jagiełły wystawiony został w Sieradzu 12 III (*die sancti Gregorii*) 1389 r. *Vide*: Materiały dotyczące zamku w Trembowli zebrane przez Aleksandra Czołowskiego, Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. Rps 5485 IV, s. 133; *Materiały archiwalne wyjęte głównie z metryki litewskiej od 1348 do 1607 roku*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1890, nr 52; I.Ī. Boiko, *Zastosuwanie magdieburz'kogo prawa u galicini w skladi pol'skogo koroliwstwa (1349–1569 rr.)*, „Uczyenje zapiski Tawriczeskogo nacyonalnogo uniwersiteta im. W.I. Wiernadskogo. Naucznyj żurnal. Sierija »Fіlosofija. Kulturołogija. Politologija. Socyologija«” 2008, t. XXI(60), № 2, s. 11, 13–14.

⁶ „Trembowlam Andreas Tencinius Cracoviensis Castellanus magno sumptu ac incredibili celeritate instauravit” – *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmujące (1480–1535)*, oprac. J. Szujski, Kraków 1874, s. 250.

⁷ *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII wieku. (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka)*. *Spisy*, oprac. K. Przyboś, Wrocław 1987, s. 98.

po śmierci starosty Bernarda Maciejowskiego⁸. Lustrację tę znalazł i opublikował Aleksander Czołowski na łamach czasopisma „Ziemia Czerwińska” w 1935 r.⁹

Oprócz wspomnianej lustracji z 1551 r. do naszych czasów zachował się jeszcze jeden opis omawianej twierdzy. Także i on jest częścią inwentarza starostwa trembowelskiego, tyle że sporządzonego wcześniej, bo 30 marca 1550 r. przez pisarza grodzkiego Andrzeja Charczewskiego¹⁰. Dokument przygotowano w związku ze śmiercią starosty Stanisława Tęczyńskiego (zm. 23 XI 1549) i powołaniem na jego miejsce B. Maciejowskiego, który urząd objął 14 grudnia 1549 r.¹¹ Inwentarz ten był zatem swego rodzaju protokołem dokumentującym stan starostwa – w tym i zamku – w jakim przejął je nowy starosta trembowelski. Źródło to nie było dotąd wykorzystywane w badaniach nad przeszłością zamku w Trembowli, stąd decyzja o jego opracowaniu oraz edycji w postaci aneksu do niniejszego artykułu.

Obie lustracje zawierają opis twierdzy – zarówno murów obronnych, jak i usytuowanych w ich obrębie budynków, znajdujących się w nich pomieszczeń, a także ich wyposażenia. Z jednej strony sporządzone w odstępie nieco ponad 20 miesięcy dokumenty, odnoszące się do tego samego miejsca, siłą rzeczy zawierają pewne wspólne elementy. Z drugiej wszakże różnią się zawartymi w nich szczegółowymi informacjami, które wzajemnie się uzupełniają, co pozwala wygląd zamku odtworzyć o wiele dokładniej niż na podstawie jednego tylko źródła. Interesująco wypada też porównanie informacji o stanie zamkowego arsenału i prześledzenie zmian, jakie zaszły w jego zasobach w okresie oddzielającym spisanie obu inwentarzy.

Lustracja z 1550 r. w części odnoszącej się do twierdzy sporządzona została w taki sposób, że jako pierwszą opisano wieżę bramną, a następnie – zgodnie z ruchem wskazówek zegara – kolejne budowle znajdujące się w obrębie murów. Informacją, która powtarza się w obu inwentarzach, jest wzmianka o tym, że zamek zbudowano

⁸ Bernard Maciejowski h. Ciołek, syn Bernarda i Jadwigi z Podlodowskich, dworzanin królewski, kasztelan radomski, wielkorządca zamku krakowskiego, kasztelan lubelski i starosta trembowelski. Był ojcem Bernarda Maciejowskiego (1548–1608), kardynała i prymasa Polski. H. Kowalska, *Maciejowski Bernard*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XIX, Wrocław 1974, s. 47–48; *Urzędnicy województwa ruskiego...*, s. 98.

⁹ A. Czołowski, *Zamek trembowelski w 1551 roku*, „Ziemia Czerwińska” 1935, z. 1, s. 18–25. Artykuł ten został wydany również jako nadbitka: idem, *Zamek trembowelski w 1551 r. (z planem)*, odbitka z czasopisma „Ziemia Czerwińska” 1935, z. 1, ss. 14, gdzie na s. 11–14 wydany tekst inwentarza z 1551 r. W niniejszym opracowaniu korzystam z tej właśnie edycji opracowania A. Czołowskiego.

¹⁰ Inwentarz starostwa trembowelskiego, województwo ruskie, ziemia halicka, powiat trembowelski [dalej: Inwentarz 1550], Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział LVI, Inwentarze starostw 1550–1772, sygn. 1/7/0/11/291, k. 1–21v (lustracja zamku: k. 1–10v); podpis pisarza i data spisania inwentarza: *ibidem*, k. 21v.

¹¹ *Urzędnicy województwa ruskiego...*, s. 98.

z drzewa dębowego. W opisie z 1550 r. podkreślono nawet, że jest on „wsszistek z dembu szrambyony”. Dalsza część tej lustracji przeczy jednak tym słowom. Zamek otaczały obwarowania tylko po części drewniane, np. „szcziana na zachod sloncza [...] zrambyona”, natomiast w innym miejscu pisarz wspomina o „szczianach murowich” oraz o murowanych fundamentach, na których postawiono pomieszczenia o przeznaczeniu gospodarczym. Na otaczających dziedziniec ścianach, zarówno tych drewnianych, jak i murowanych, były „blanky dembowe”, na których składowano nieco kamieni „ku obrony”¹².

Kluczowa dla obronności zamku była wieża. Z lustracji wynika, że miała trzy piętra. W najniższej kondygnacji był przejazd bramny zamykany podwójnymi wrotami (zewnątrznymi i wewnątrznymi). Na pierwszej kondygnacji znajdowała się izba, w której mieszkał pisarz grodzki, tam też w specjalnej, opieczętowanej skrzyni przechowywano księgi miejskie¹³. Pomieszczenia na wyższych kondygnacjach były niemal puste. Pisarz odnotował szczegół, że w wieży na niższym pięttrze były trzy okna, na wyższych po cztery. Według A. Czołowskiego budowla ta usytuowana była pośrodku północnego odcinka muru, ale przeczy temu opis z 1550 r. Wprawdzie potwierdza on, że od strony północnej dziedziniec zamknięty był ścianą, lecz nie biegła ona po linii prostej, jak sądził A. Czołowski, tylko była załamana: „w konczu tich zrabyonich blankow [tj. ściany zachodniej – dop. T.G.] iest murowana szcziana az do kątu na połudnye yakoby na 10 lokci, a zaszię szcziana murowana od tego kątu az do drugiego kątu na wschod sloncza”¹⁴. Należy sądzić, że ów „kątu na południe” to „załamanie” widoczne w zachowanym do dziś obrysie muru – najbardziej na północ wysunięty punkt zamku. Nie może być więc mowy o wieży na tym odcinku muru.

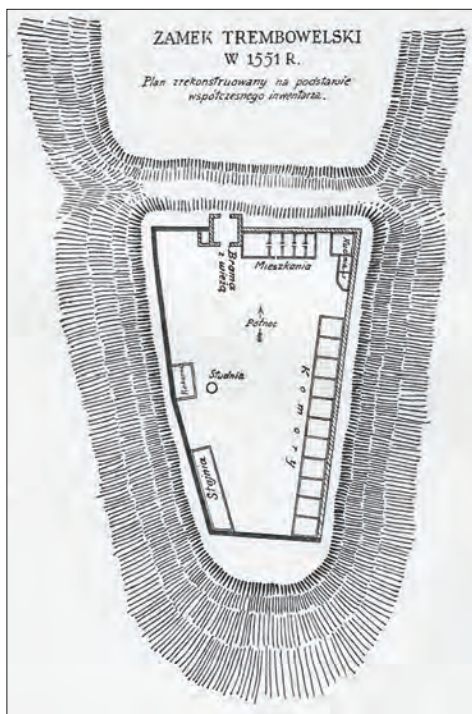
Jednoznaczne określenie tego, jak przebiegały mury zamku, na podstawie samych inwentarzy jest trudne. A. Czołowski, opierając się na informacjach zawartych w opisie z 1551 r., doszedł do wniosku, że twierdza zbudowana była na planie zbliżonym do trapezu. Jak już wiadomo, jego zdaniem wieża zamkowa znajdowała się w północnej linii murów, a do ich wewnętrznej strony, na wschód od owej wieży, przylegać miał główny budynek zamkowy. Natomiast w północno-wschodnim narożniku zamku ulokowana była kuchnia, a dalej, wzdłuż wschodniej ściany do południowo-wschodniego narożnika – zabudowania gospodarcze (komory), natomiast pod murem zachodnim stajnia i piekarnia (il. 1)¹⁵.

¹² Inwentarz 1550, k. 7–8.

¹³ Według opisu z 1550 r. były tam cztery księgi, w opisie z 1551 r. mowa jest już o pięciu księgach.

¹⁴ Inwentarz 1550, k. 7.

¹⁵ Na ustalenia i plan zamku opracowany przez A. Czołowskiego powołują się w swym artykule o zamku w Trembowli Tadeusz Srogosz i Rafał Stępień. Wbrew jednak A. Czołowskiemu,

1. Plan zamku w Trembowli według A. Czołowskiego
(Źródło: A. Czołowski, *Zamek trembowelski w 1551 r. [z planem]*, odbitka z czasopisma „Ziemia Czerwińska” 1935, z. 1, s. 6)

Lustracja z 1550 r. każe zakwestionować rozplanowanie zamku przedstawione przez A. Czołowskiego. Zacząć należy od kwestii umieszczenia głównego budynku zamkowego, który nieco na wyrost nazwać można rezydencjonalną częścią zabudowy. Zakładając, że był on usytuowany tak jak sądził wspomniany badacz – czyli wzdłuż północnego muru – to okna znajdujących się tam pomieszczeń musiałyby wychodzić na północ oraz południe, czyli na dziedziniec zamkowy. Tymczasem w opisie z 1550 r. czytamy, że w jednej z izb zamkowych były dwa okna wychodzące „na zapad słońca w zamek”, a jedno „ku myasteczku na wschod”¹⁶. Dalej jest jeszcze wzmianka o sieni w tym budynku, która miała dwa okna, jedno „w zamek bez błony wietssze, a drugie okno siroko wąskie na myasteczko”¹⁷. Z tejsze sieni wchodziło się do komory, w której „w nyei okno takierz yako y z szieny, w zamek, bez

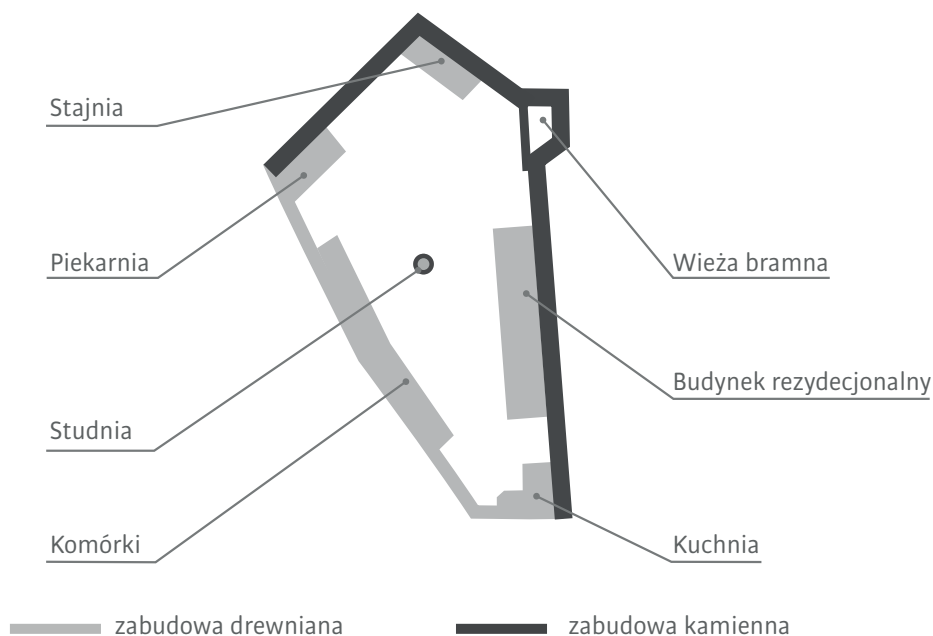
---

którego zdaniem wieża bramna znajdowała się na północy zamku, badacze ci piszą, że „do zamku wchodziło się przez bramę wschodnią”. T. Srogosz, R. Stępień, *op. cit.*, s. 420–421.

¹⁶ Inwentarz 1550, k. 4.

¹⁷ *Ibidem*.

2. Schemat zamku w Trembowli na podstawie lustracji z 1550 r.
(Źródło: oprac. własne)

blony, a okienko z zamku ku myasteczku”¹⁸. Taki układ okien w pomieszczeniach głównego budynku jednoznacznie wskazuje na to, że musiał on przylegać do muru wschodniego, a nie północnego, jak sądził A. Czołowski.

Gmach ten był konstrukcją w całości drewnianą. W jego części przyziemnej znajdowała się spiżarnia podzielona na sześć komór. W 1550 r. zapasy żywności prezentowały się nader skromnie: „nyeczno monky, ieczmyenya, slodyw y owsa, a malo chleba”. Z inwentarza spisane w 1551 r. wynika, że w jednym z pomieszczeń przechowywano wówczas garniec masła, niewielką sztukę słoniny, groch oraz trochę „słonych” ogórków. Natomiast w drugiej komorze zgromadzono osiem pości słoniny, 11 świńskich głów, 34 nogi wieprzowe, w trzeciej – zwanej komorą mączną – 6,5 półmiarka mąki¹⁹. Zatem zapasy żywności uległy zwiększeniu. Ponadto w obu lustracjach odnotowano składowane w spichlerzu nieliczne naczynia, przeznaczone najpewniej do przechowywania żywności, a ponadto narzędzia do prac polowych.

¹⁸ *Ibidem*, k. 4v.

¹⁹ A. Czołowski, *Zamek...*, s. 12; *Półmiarek* – pół miarki. Jedna miarka (= 4 garnce) to około 15 litrów. *Vide*: E. Danowska, „Chleb dobrze zasłużonym”. *Lustracja starostwa mościskiego z 1627 r.*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2017, R. LXII, s. 34.

Nad spizarnią znajdowały się pomieszczenia używane przez rezydentów zamku. Patrząc na budynek zamkowy od strony dziedzińca, po lewej (północnej) stronie była izba o wymiarach „4 sążni bez lokcia długa a na trzy sziroka”, z której dwa okna wychodziły na zamek i dwa na miasto. Pomieszczenie to sąsiadowało z sienią „także yako yzba wielka”, z dwoma oknami – jedno było skierowane na zamek, drugie „siroko wąskie na myasteczko”. Z sieni wkraczało się do komory, która była „także wielka yako yzba dembowa”, z układem okien takim jak w sieni²⁰. Z komory przechodziło się do „yzdebki” o wymiarach 3 x 3 sążnie²¹. I tutaj były dwa okna, jedno na wschód, drugie na zachód. Ściany tego pomieszczenia wyłożone były sosnowymi deskami, ozdobione „korolewskymy y panow Tencziskich herby”, które namalowano nad drzwiami²². Herb Tęczyńskich zdobił ponadto czarny stół, który wraz z dwoma ławami stanowił całe umeblowanie izby. Wyposażenie uzupełniał kaflowy piec koloru zielonego, z trzema stłuczonymi kaflami. Biorąc pod uwagę mizериę ogółu opisywanych pomieszczeń, pokój ten uznać można za pomieszczenie reprezentacyjne – przynajmniej w czasach świetności zamku. Za południową ścianą tej izby znajdowała się „kownatka sosną futrovana na 3 sążenye y na piedy długa a na 2 sżazen y na 2 lokce sziroka”, z jednym oknem. Były tam m.in. gliniany (lepiony) komin i wieszak (*sżraga*)²³. W 1551 r. w pomieszczeniu tym znalazły się również łóżko i ława²⁴.

Nad tą kondygnacją było poddasze, podzielone na pięć komór. Jak sugerowano w obu inwentarzach, nadawały się one do przechowywania zapasów żywności, jednak w czasie, gdy odbywały się lustracje, były niemal puste.

Wielkość zamkowego budynku można określić w przybliżeniu na podstawie wymiarów poszczególnych pomieszczeń. Mając na uwadze, że w inwentarzu z 1550 r. powtarza się w kilku pomieszczeniach wielkość 3 sążni, można przyjąć, że była to szerokość budynku. Założeniu takiemu nie przeczy informacja o tym, że jedna ze ścian komnatki w południowej części budynku miała 3 sążnie i 1 piędź. Różnica 1 piędzi w stosunku do pozostałych komnat jest względnie niewielka i – o ile nie jest wynikiem niedokładności pomiaru – mogła być skutkiem niezbyt precyzyjnego rozplanowania budynku bądź niestarannego wykonania prac budowlanych. Z kolei sumując długość pomieszczeń na pierwszej kondygnacji, można ustalić całkowitą długość budowli. Licząc w ten sposób, uzyskamy wielkość 17 sążni

²⁰ Inwentarz 1550, k. 4.

²¹ *Ibidem*, k. 4v; 1 sążeń (około 1,8 m) = 3 łokcie = 9 piędzi. Zatem 1 łokieć – około 60 cm, 1 piędź – około 20 cm. *Vide*: J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. VI (S–Ś), Warszawa 1915, s. 41.

²² Inwentarz 1550, k. 4v.

²³ *Ibidem*, k. 5.

²⁴ A. Czołowski, *Zamek...*, s. 11.

i 2 łokci²⁵. Opierając się na danych przekazanych przez lustrację z 1550 r., można zatem określić wielkość budynku zamkowego na mniej więcej 3 sążnie szerokości i 17 sążni i 2 łokcie długości²⁶.

W lustracji opisano też znajdującą się wewnątrz murów zabudowę o charakterze gospodarczym. Tak więc „w rogu zamku na połudnye” usytuowana była drewniana kuchnia z przylegającymi do niej dwoma komórkami. Wzdłuż wzniesionej z drewna ściany zachodniej biegł ciąg 11 pustych komórek, wzniesionych na murowanym fundamencie. Pod ścianą północną była piekarnia, a na wschód od niej stajnia na 11 koni. Pod nią – jak wynika z obu lustracji – były piwnice, służące przede wszystkim do przechowywania piwa. W 1550 r. było tam kilka beczek piwa lwowskiego oraz miodu, które ówczesny podstarość B. Maciejowski na „panski przyjazd zgotował”. Warto wspomnieć, że według inwentarza z 1551 r. z trunków pozostały zaledwie resztki – z ośmiu beczek tylko w „iedney piwa trocha, a w drugiey mney”²⁷.

Blisko piekarni, a zarazem w pobliżu stajni znajdowała się studnia dębowa, w której była „woda dobra nieprzebrana”. Przy niej było koło z liną i dwoma okutymi wiadrami. Podziemna część studni zachowała się do dziś, dzięki czemu wiadomo, że znajduje się w północno-zachodniej części dziedzińca zamkowego, co pozostaje w zgodzie z lustracją z 1550 r.²⁸

Jak wynika z obu lustracji, stan zamku na początku lat pięćdziesiątych nie prezentował się najlepiej. W lustracji zauważono, że od strony zachodniej może „chlop wlesc w zamek kamien odwaływsszi”²⁹. Z kolei w wieży „wypaczilo sie kilka brzewyen szkodlywie w pierwszym pietrze tak iz gdyby sie o szcziani ginssze

²⁵ Wymiar ten uzyskano, sumując bok pierwszej izby: „4 sążnie bez łokcie”, czyli 3 sążnie i 2 łokcie, sieni „także jako izba wielkiej”, czyli też 3 sążnie i 2 łokcie, oraz komory „także wielka yako yzba”, czyli znowu 3 sążnie i 2 łokcie. Następna izba to kolejne 3 sążnie i ostatnia izdebka – 2 sążnie i 2 łokcie. W sumie daje to 17 sążni i 2 łokcie. Oczywiście określając wielkość sieni i komnaty, nie podano ich długości w żadnych jednostkach miary, a jedynie stwierdzono, że są one tej wielkości co pierwsza izba. Zakładam więc, że pomieszczenia te miały takie same wymiary.

²⁶ Przeliczenie tych wymiarów na system metryczny przysparza nieco problemów, nie wiadomo bowiem, jakich łokci używano podczas spisania lustracji. Jeśli były to łokcie krakowskie (1 łokieć = 58,6 cm), to wymiary głównego budynku wynosiły około 31,5 x 5,27 m. Jeśli natomiast posługiwano się łokciem lwowskim (1 łokieć = 73,2 cm), to budynek mierzył 38,8 x 6,8 m. Pozostaje mieć nadzieję, że badania archeologiczne pozwolą ustalić rozmiary budynku zamkowego w jego XVI-wiecznym kształcie.

²⁷ Inwentarz 1550, k. 7–7v; A. Czochoński, *Zamek...*, s. 13.

²⁸ Podczas eksploracji studni w 2016 r. ustalono, że jej głębokość wynosi około 30 m. *Vide*: W. Awerkijew, *W Terebowlańskomu zamku doslidżujut krynicyu*, <https://www.tenews.org.ua/post/show/1526573585-v-terebovlyanskomu-zamku-doslidzhuyuyut-krinicyu#> (dostęp: 26 VIII 2022).

²⁹ Inwentarz 1550, k. 7.

niezapierały byłyby dawno na ziemy”. Obraz degradacji pogłębiają wzmianki o oknach „bez błon” czy rozbitych piecach. Możliwe, że był to też efekt pośpiesznej odbudowy zamku. Wydaje się, że powtarzany w obu inwentarzach postulat „pilney oprawy a opatrzenia” był ze wszelkimi miar uzasadniony³⁰.

W związku z nie najlepszym stanem twierdzy starano się poprawić jej walory obronne, kopiąc suchą fosę, która miała utrudnić potencjalnym atakującym dostęp do niej od północy. W drugim ze źródeł wspomniany jest „przekop” o długości 60 i szerokości 40 łokci krótkich, głębokości od pół do trzech łatrów, czyli 1–6 m³¹. W czasie spisania inwentarza w wykopie było 18 stosów łamanego kamienia, który zapewne miał być użyty do utwardzenia fosy. Tak więc w grudniu 1551 r. prace nad „przekopem” nie były jeszcze ukończone.

Oprócz zamku w inwentarzach opisano budynki ulokowane na podzamczu – browar, słodownię oraz młyn.

W obu lustracjach sporo uwagi poświęcono znajdującemu się na zamku uzbrojeniu (*vide*: tab. 1). Broń przechowywana była przede wszystkim w wieży bramnej, ale znajdowała się także w innych pomieszczeniach, nawet tych typowo gospodarczych. Gdy porównamy zasób broni z 1550 z tym z 1551 r., w oczy rzuca się wyraźna poprawa wyposażenia, jaka nastąpiła w okresie między spisaniem dokumentów (tab. 1). W starszym z inwentarzy odnotowano dwa foglerze. Pierwszy znajdował się przy bramie, miał „żelazną” lufę o długości 7 piędzi (około 1,4 m), ustawioną na dwukołowym łożu. Drugi foglerz przechowywany był w komórce sąsiadującej z kuchnią. Był on nieco większy, mierzył bowiem 8 i ½ piędzi (około 1,7 m). W tym wypadku nie podano, z jakiego materiału wykonano lufę, wiemy natomiast, że ona również znajdowała się na dwukołowym podwoziu.

Jak zanotował pisarz w 1550 r., oba foglerze były z „dwoma kwartami”. Nie jest jasne, co kryje się pod tym określeniem. Używano go jednak konsekwentnie, w późniejszym z dokumentów spotykamy je bowiem ponownie: „u każdego [fogle-rza – dop. T.G.] po dwu quarth”. Być może chodzi tu o komory prochowe, używane podczas strzelania z tego typu dział.

³⁰ *Ibidem*, k. 8; A. Czołowski, *Zamek...*, s. 13.

³¹ *Łatr* – około 2 m. *Vide*: H.H. Łabęcki, *Słownik górniczy polsko-rosyjsko-francuzko-niemiecki i rosyjsko-polski (z dodaniem wyrazów odnoszących się do mineralogii, geologii, chemii, oraz ważniejszych rzemiosł kruszcowych) tudzież glossarz średniowiecznej łaciny górniczej w Polsce*, Warszawa 1864, s. 136.

Tabela 1

Uzbrojenie i wyposażenie wojenne na zamku w Trembowli w 1550 i 1551 r.

Lp.	Rodzaj	Lata		Uwagi
		1550	1551	
1	2	3	4	5
1	Foglerze	2	2	
2	Działo	–	1	
3	„Kije”	3	2	
4	Rusznice stare	16	15	
5	Rusznica długa hubczasta	–	1	
6	Arkebuzy	–	25	
7	Arkebuzy krótkie	–	1	
8	Hakownice dobre	–	33	
9	Pólhakownice	–	1	
10	Proch	>2 baryłki	5 beczek mniejszych niż baryła, 9 beczek jak pół baryłki, 5 funtów prochu działowego	
11	Kule do foglerza	50	46	
12	Kule do hakownic	80	104	
13	Kul ołowianych do działa	–	128	
14	Kul żelaznych do działa	–	230	
15	Kul ołowianych do hakownicy	–	1050	
16	Kul do pólhakownicy	–	80	
17	Kul do arkebuzów	–	2401	
18	Prochownice	3	20 do arkebuzów, 11 „prostych”	

Tabela 1 (cd.)

1	2	3	4	5
19	Kamienie ku obronie	tak	tak	
20	Oszczepy	12	–	
21	„Drzewcze”	9	11*	* w tym 4 bez grotów
22	Rohatyna	–	21*	* w tym 8 bez grotów
23	Tarcze	1	14	
24	Forma do kul działowych	–	2	
25	Forma do kul żelaznych do hakownicy	–	4	
26	Forma do kul do arkebuza	–	11	
27	Forma do kul do półhakownicy	–	1	
28	Ołów	–	2 kamienie*	* 1 kamień = około 13 kg
29	Siarka	–	beczka mniejsza niż baryła	
30	Saletra	–	pół beczułki	
31	Węgiel	–	pół beczułki	

Źródło: oprac. własne na podstawie: Inwentarz starostwa trembowelskiego, województwo ruskie, ziemia halicka, powiat trembowelski, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział LVI, Inwentarze starostw 1550–1772, sygn. 1/7/0/11/291; oraz A. Czołowski, *Zamek trembowelski w 1551 r. (z planem)*, odtwórka z czasopisma „Ziemia Czerwińska” 1935, z. 1, s. 1–14.

Na zamku nie mogło zabraknąć ręcznej broni palnej, trzeba wszak od razu zaznaczyć, że w 1550 r. jej zasób prezentował się więcej niż skromnie. Składały się nań trzy „kyc stare zardzewyale”, a więc zupełnie już przestarzałe prymitywne piszczele, które, jak słusznie stwierdził pisarz: „szya mało czemu godzą albo nyczemv”³².

³² A. Czołowski, *Zamek...*, s. 12.

Nowszym typem broni były rusznice, odnotowane w liczbie 16, przy czym cztery z nich nie miały mechanizmów zamkowych (kurków), a jedna była bez łoża. W praktyce oznacza to, że obrońcy mieli do dyspozycji tylko 11 sztuk ręcznej broni palnej (rusznic) nadającej się do użycia. Należy zaznaczyć, że w owym czasie to też nie była broń najnowocześniejsza. Z akcesoriów służących obsłudze ręcznej broni palnej zanotowano trzy „flasszky rucznyczne stare” i pod tym określeniem kryć się mogły prochownice³³.

Niewielki był zapas amunicji: zaledwie 50 kul do foglerzy oraz 80 do hakownic. Co ciekawe, tych ostatnich nie wymieniono w inwentarzu, możliwe zatem, że podczas sporządzania rejestru tego rodzaju broni nie było na zamku. Również prochu było niewiele: „dwie barylie” oraz bliżej nieokreślona ilość prochu opisanego jako „zostały”, przez co rozumieć należy prawdopodobnie jakieś jego resztki. Mówiąc o broni palnej, trzeba jeszcze wspomnieć o stemplu prochowym, drewnianym z metalowym zakończeniem, używanym przy produkcji prochu.

Ten skromny arsenał zamkowy uzupełniała broń drzewcowa: 12 „niezłych”, aczkolwiek zardzewiałych oszczepów oraz dziewięć „drzewiecz o dwu grocziech” – przez co rozumieć należy, że tylko dwa drzewca spośród dziewięciu miały groty³⁴.

Aby obraz uzbrojenia odnotowanego w inwentarzu z 1550 r. był kompletny, wypada nadmienić o tarczy koloru białego, wiszącej na ganku wieży bramnej, przy wejściu do izby pisarza grodzkiego. Już wtedy uznano ją za staroświecką, zanotowano też, że nie miała „wiązań”, czyli uchwytu. Wydaje się, że tarcza ta pełniła już tylko funkcję znaku-ozdoby, wskazującej interesantom miejsce urzędowania skryby.

W rejestrze z 1551 r. wyodrębniono akapit zatytułowany „Strzelba stara”, w którym spisano broń znaną z rejestru sporządzonego w poprzednim roku. Wynika z niego, że na zamku były nadal dwa foglerze, lecz z ubiegłorocznego zasobu ubyło nieco ręcznej broni palnej. Tak więc w arsenale pozostały dwa piszczele i 15 rusznic, które określono jako „stare, wystrzelane”. Na tym jednak zasób broni palnej się nie kończył. Na zamku pojawiła się bowiem nowa broń tego rodzaju, w inwentarzu opisana w akapicie pt. „Strzelba nowa”. Listę otwiera nowe działo spiżowe na okutych kołach, ozdobione herbem „Ciołek”. Herbem tym pieczętował się starosta B. Maciejowski, można zatem sądzić, że wspomniana armata została wykonana na jego zlecenie. Gdy porównamy oba inwentarze, stwierdzimy powiększenie zasobu ręcznej broni palnej. Z lustracji z 1551 r. wynika, że w Trembowli były wówczas 33 dobre hakownice, 25 arkebuzów „polerowanych” oraz jedna rusznica z zamkiem

³³ *Ibidem*.

³⁴ Zapis przytoczony w wersji inwentarza wydanego przez A. Czołowskiego brzmi: „Rohatyn z oszczepi, zardzewiałych, nie zlich 13. Rochatin przesz oszczepisz 8”. *Vide*: A. Czołowski, *Zamek...*, s. 11.

hubczastym. Ponadto na zamku znalazły się jedna półhakownica oraz jeden arkebuz krótki³⁵. Łącznie daje to 61 sztuk nowej ręcznej broni palnej, nieodnotowanej w inwentarzu z 1550 r.

Znacząco poprawiło się również zaopatrzenie trembowelskiego zamku w amunicję. W 1551 r. przechowywano tam 128 kul ołowianych i 230 kul żelaznych. Zapas ołowianych kul do hakownic wynosił 1050, kul do półhakownic było 80, natomiast użytkownicy arkebuzów mieli ich do dyspozycji 2401. Co ważne, przygotowano się też do uzupełnienia tych zasobów amunicji. Służyć temu miały formy do wytwarzania kul, dedykowane poszczególnym rodzajom broni palnej: dwie formy pozwalające produkować kule do dział, cztery do produkcji żelaznych kul do hakownicy, jedna do półhakownicy i 11 do arkebuzów. Ponadto przygotowano zapas ołowiu o masie dwóch kamieni (około 26 kg). Zgromadzono kilkanaście różnej wielkości beczek z prochem, zarówno działowym, jak i tym do ręcznej broni palnej. Zadbano także o półprodukty do produkcji prochu: saletrę i siarkę. Cały ten zasób przechowywany był tak jak rok wcześniej, na piętrze w wieży bramnej. Mniejsze ilości saletry, siarki oraz trzeciego składnika prochu – węgla trzymano w jednej z 11 komór, zwanej komorą puszgarską. Przy kuchni, w charakterystycznej komorze o pięciu kątach znajdowały się dwa naczynia (tzw. *stąpie*) drewniane ze spiżowym dnem, używane przy wyrabianiu prochu. Tam też były dwa „kije zakowane do tłuczenia prochu”. Możliwe, że znajdującą się tam wagę („szalie drzewiane zle”) wykorzystywano do odmierzania składników koniecznych do produkcji prochu.

Niewiele zaś zmienił się zasób broni drzewcowej – nadal posiadano jej mało i była w złym stanie: z 11 „drzewiec” (pik?) tylko trzy miały groty, z kolei z 21 rohatyn grotów nie miało 8. Ostatnim elementem wojennego ekwipunku odnotowanego w inwentarzu z 1551 r. było 14 tarcz, wszystkie ozdobione herbem „Ciołek”. Można je tym samym – podobnie jak wspomniane wyżej działo – wiązać z osobą starosty B. Maciejowskiego.

Przy zestawieniu obu inwentarzy zwraca uwagę wyraźna poprawa wyposażenia zamku w broń palną. Z dwóch do trzech wzrosła liczba dział. Dwa z nich to fogle-rze, które w połowie XVI w. można uznać za przestarzałe. Biorąc jednak pod uwagę, że w tym konkretnym wypadku miały służyć odparciu ewentualnego ataku Tatarów, ich szybkostrzelność – większa niż innych dział ładowanych odprzodowo – mogła być istotnym atutem, niwelującym wadę, jaką był ich mniejszy zasięg. Na zamku w 1551 r. był też zapas siarki, węgla i saletry, pozwalający w razie potrzeby

³⁵ Przyjmuje się, że półhakownice były lżejszą odmianą hakownic. Natomiast krótki arkebuz to mniejsza odmiana tej broni, przewidziana do użycia przez jazdę. *Vide*: J. Szymczak, *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004, s. 52; A. Boldyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 225–227.

uzupełniać zasoby prochu. Zabezpieczono także sporo ołowiu i formy do odlewania kul, co pozwalało – gdyby zaszła taka potrzeba – produkować amunicję na miejscu. Nieznacznemu polepszeniu uległo również zaopatrzenie zamkowego arsenału w broń drzewcową. Generalnie zmiany, jakie zaszły w wyposażeniu trembowelskiego zamku w broń w okresie od marca 1550 do grudnia 1551 r., należy ocenić pozytywnie. Jak można przypuszczać, był to rezultat działań starosty B. Maciejowskiego.

Analiza dwóch inwentarzy tego samego zamku, spisanych w stosunkowo niedużym odstępie czasu, pozwala też na poczynienie spostrzeżenia o bardziej ogólnym charakterze. Mianowicie widzimy, jak mylący może być obraz zaopatrzenia arsenałów w świetle pojedynczych lustracji. Gdyby bowiem zachował się tylko jeden z omawianych opisów – w zależności od tego, który by to był – otrzymalibyśmy znacząco różny obraz: zamku wyposażonego bardzo słabo lub przeciwnie – zaopatrzonego całkiem dobrze. Inwentarze zamkowe są źródłem bardzo cennym, jednak w odniesieniu do zasobów uzbrojenia dają obraz wrywkowy. W poszczególnych warowniach liczba i rodzaje przechowywanej broni mogły w krótkim czasie ulegać znacznym zmianom³⁶. W konsekwencji wszelkie próby określenia ogólnego stanu wyposażenia kresowych twierdz w broń na podstawie zawartych w nich informacji będą obarczone ryzykiem dużego błędu.

O ile w okresie oddzielającym spisanie lustracji zaopatrzenie w broń uległo wyraźnej poprawie – choć nie wiemy, czy trwałej – o tyle niewiele zrobiono dla polepszenia stanu samej warowni. Z obu inwentarzy wyłania się ten sam mizerny obraz zamku: uszkodzone mury, wybite okna, popękane piece itd. Jedynym działaniem, jakie podjęto w celu wzmocnienia walorów obronnych tego miejsca, było przekopanie suchej fosy od strony północnej. Jak wspomniano wyżej, A. Tęczyński w latach trzydziestych XVI w. zdołał odbudować zamek, i to w krótkim czasie. Było to możliwe, ponieważ zamek nie był zniszczony całkowicie. Przetrwały wieża i część murów – wschodnia i północna, dobudowano więc do nich zniszczony południowy i zachodni fragment, wykorzystując do tego jako budulec drewno dębowe. Również drewniane były budynki w obrębie murów. Szczegóły, jakie zawierał opis zamku z 1550 r., pozwoliły skorygować ustalenia A. Czołowskiego co do rozmieszczenia budowli zamkowych oraz przebiegu murów. Zrekonstruowana zabudowa zamkowa – przynajmniej w dużej części – stanęła na kamiennych fundamentach, będących zapewne pozostałościami po warowni wybudowanej w XIV w. Jej reliktem były

³⁶ Znane są z terenu Rusi przypadki wypożyczania broni z miasta do miasta. Ogólny zasób broni nie ulegał więc zmianom, był jedynie inaczej rozlokowany. Oczywiście samo rozmieszczenie broni mogło mieć wpływ na efektywność jej wykorzystania oraz poziom bezpieczeństwa regionu. *Vide*: O. Hański, *Artyleria i ręczna broń palna zamku kamienieckiego w epoce jagiellońskiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2022, z. 111, s. 9–28.

też kamienne mury od wschodu i północy. Dębowe ściany od południa i zachodu – których wzniesienie należy przypisać A. Tęczyńskiemu – biegły najpewniej po linii zniszczonych obwarowań z czasów piastowskich. Po XVI-wiecznej odbudowie zamek swym kształtem nawiązywał więc do budowli z czasów króla Kazimierza III Wielkiego. Również po rozbudowie twierdzy w XVII w. otaczające ją mury biegły śladem ścian średniowiecznych, z tym że wówczas dobudowano basztę od północnego wschodu i basteję od południa, znacząco poprawiające walory obronne tej twierdzy.

Zamek w połowie XVI w. był zatem w bardzo złym stanie. W obu lustracjach konsekwentnie pisano o tym, że „pilnei oprawy y opatrzenya potrzebuje”³⁷. Pomimo to wydaje się, że w okresie, o którym mowa, był obiektem z powodzeniem odgrywającym rolę miejsca, gdzie w razie zagrożenia mogli schronić się mieszkańcy Trembowli. Z kolei dla wojska oddelegowanego do obrony Podola twierdza była jedną z placówek, w których mogło ono bezpiecznie wychnąć po trudach służby³⁸. Funkcje te zamek w Trembowli mógł pełnić jednak przede wszystkim dlatego, że Tatarzy – wówczas główne zagrożenie na tych ziemiach – koncentrowali się na grabieniu otwartych osad, gdzie szybko i bez wielkiego nakładu sił zdobyć mogli jasyr i łupy. Twierdze, nawet te w kiepskim stanie, rzadko stawały się celem ich ataków.

ANEKS ŹRÓDŁOWY

Oryg.: Inwentarz starostwa trembowelskiego, województwo ruskie, ziemia halicka, powiat trembowelski, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział LVI, Inwentarze starostw 1550–1772, sygn. 1/7/0/11/291.

Znaki edytorskie zastosowane w edycji inwentarza:

- | – koniec wiersza w podstawie wydania (w obrębie jednego wpisu)
- [ ] – nawiasy wydawcy
- ( ) – nawiasy podstawy wydania
- [?] – wątpliwość w odczycie podstawy wydania
- [*k. nr*] – numer nowej karty podstawy wydania
- /- -/ – przekreślenie w podstawie wydania

³⁷ Inwentarz 1550, k. 8; A. Czołowski, *Zamek...*, s. 13.

³⁸ Więcej o roli zamku w Trembowli jako zaplecza dla wojsk obrony potocznej, *vide*: T. Grabarczyk, *Tereboulia as the Location for the Polish Troops' Stay in 1557 and 1558*, [w:] *Faces of War*, Vol. VI (*City and War*), eds T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol, Łódź 2022, s. 81–102.

- [..] – miejsce nieczytelne, liczba kropek odpowiadająca domyślnie liczbie brakujących liter
 ~ – prawdopodobnie

[*k. 1*]

Inventarius omnium proventuum Caipitaneatus Trembowlienn(sis)
 Ano 1550 post mortem D(omini) Thenczynski³⁹ conscripum

[*k. 1v* – pusta]

[*k. 2*]

Trebowiła zamek

wsszistek z dembu szrambyony

W tym jest wieża o trzech piertzech na polnoczy | nad bramą w który są dwoje wrota miedzi kto|rymy jest na lewej stronie komorka wrotnicza | v pierwsich wrot w dziurze stoyi fogler na liewei | stronye na dwu kolu na sziedmy piendzi nespel|na zelyazny y z dwiema kwartoma | są tez trzi kye stare zardzewyale ktore szya | mało czemu godzą albo nyczemv

Tamze rucznych 16 starych wystrzelanych | u ktorich 4 kurkow any panewek nie massz | a iedna bez loza

Item jest tez oszczepow 12 nyezlich alie zardze|wyalich

[*k. 2v*] Item nalazlem dziewiecz drzewiecz o dwu grodziech ale ieden krzywi

Item w teyze wyezi nad bramą iest yizdepka w kto|rey pisarz hroccki myesszka w tey są | drzwy troye nyedobre. Trzi okna bez | blon, piecz stluczony. Tamze iest stol dem|bowy obdluz⁴⁰ y dwye lawie. Tamze są | acta hrocckie /-acta-/ czwore xiegi, y czwarta poczeto pisacz. Jest tez tam skrzin|ka w ktorey są ziemskie xiegi. Ta za|pieczetowana szigneti pana Jana Kapiczin|skiego y pana Jana Rzecziczkiego prze|sszego podstaroszcziego, y pana Andrzeja | Charzewskiego pisarza groczkiego renką | podpisana

[*k. 3*] Item w teyze yzbie stolek liczany⁴¹ pszarsky

Item przed tą yzbą na wschod sloncza iest komorka przed pierzona, w ktorey nalazi dwie goszdiewnyczy prochu zostalego y 50 kul do foglerow a hakownycznych 80, trzy flasszky rucznychne stare. Bylo tez tam iesszche dwie barylie prochu alie ten pan radomskj⁴² poslal

³⁹ Stanisław Tęczyński, *vide*: przyp. 11.

⁴⁰ *Obdluz* – podłużny. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. IX (*O–Ochytryć*), Wrocław 1990, s. 90.

⁴¹ Tzn. łyeczany – zrobiony z łyka.

⁴² Chodzi o wspomnianego wyżej Bernarda Maciejowskiego, który sprawował m.in. urząd kasztelana radomskiego. *Vide: Urzędnicy województwa ruskiego...*, s. 98.

Item są drzwi trzecie na puolnoczi s teyze | yzbi do wieze ktora iest nad bramą,
w kto|rey weze są trzi pietra wsszitie próżne | iedno w nysszym trzi beccky ied-
na bez dna | w zadnei nycz. Barylka tez zlamana pusta | y maznycza, dwie lawce,
iedna bez nog | obye stare, drabina tez o sziedmyi szceblach

[k. 3v] Item w teyze wiezy iest po trzech, a wyssey po | 4 okien, wschody trzy,
a w iednym stopnya | niedostawa, a w szienych dwu ku | zamkowy wypaczilo sie
kilkio brzewyen szko|dlywie w pierwszym pietrze tak iz gdyby | sie o szcziani gins-
sze niezapieraly bylyby | dawno na ziemy

Item przed tą yzdebką yest ganek na ktory(m) | byla tarcz staroszwieczka krotka
byalla | bez wyżazana y dwie lawie stare

Item po lewey stronye w zamku ku myasteczku | bokiem ma wschod sloncza i iest
yzba | zrombista, dembowa y lypowa. Na 4 są|zni bez lokczia dluga a na trzy szi-
|roka w ktorey są | dwie oknye w olow | [k. 4] na zapad sloncza w zamek s czalemy
blony | a iedno ku myasteczku na wschod, w którym | dwu pulsszibku nyemassz,
a czwarta czescz | ktora sie otwiera papierowa wsszitka | w teyze yzbie piecz ka-
chlowy byally | stary zrisowany, w ktorzym kachlyow stu|czonych piatnasczie. Dwa
stoly dlugie | jaworowe. Lawi trzy polie szrdyan y dwie | przed stołem krotssze. Ly-
stwa na szcienye | iedna z nowiny gozdzmy nad stołem. Sluzba u drzwi o dwu lawek.
Item między ysbą a komorą est szien także | yako yzba wielka. Stey szieny okno w za-
|mek bez blony wietssze, a drugie okno | siroko wąskie na myasteczko, nad ktorzym
| iest wschod pod dach bez iednego stopnya | [k. 4v] v tego wschodu stalo pulfaszcie
czo ryby są|lyono w noeo y loze zkladane alie waz|nieisszego podstaroszciego

Item steyze szieny iest komora takze wielka | yako yzba dembowa, w nyei okno ta-
kież |yako y z szieny w zamek, bez blony, a okien|ko z zamku ku miasteczku, a tamze
y | myescze potrzebne, sragi o dwu grzedu | y loze w kączie mieiskie prostim dzialem
| yako y sragi

Item polie teyze komory na poludnye <iest> w teyze | szienye przed sie iest yzdeb-
ka na trzy są|zenye dluga y ssziroka, ktora szosnowymy | tarcziczamy futrowana
y foslowana y malowana z korolewskymy y panow | [k. 5] Tencziskich herby nade
drzwyamy. W tey iest | stol dobry czarny maliowani, z her|by pana Tenczinskiego,
lawy 4 drzwi | wney dwoie zesowane, okno iedno w o|low ku myasteczku, bez dwu
sszib a stlo|czonych na poly 4. Okno drugie w za|mek czale iednaz ssziba przeby-
ta. Piecz | zielyny glazowany, w ktory(m) trzy kachle | stloczone. Lawka dembowa
przed stołem. | Za pieczem wypadly dwie tarczicze z | szcziany, ktoreiednak przy-
bycz może | uczynywsszi lystwy

Item z teyze yzdebky est kownatka sosną |futrowana na 3 sążenye y na piędzi | dluga
a na 2 sszazen y na 2 lokcze ssziroka | [k. 5v] w nyei komyn liepiony stary, w ktory
y z piecza | dym yidzie iest tez y potrzebne myeiscze | y sragi o dwu grzedu y listwa
prosta

Item na wierzchu tich gmachow pod dachem | iest 5 srombow, w ktorich moze zito
cho|wacz abo czo ynszego, ale w zadnym | nycz nebylo, iedno wiednym ze trzy |
kopi gontow a 3 myski grochu y | wlok stary zgnyly

Item pod tymy gmachy iest szszesz zrembi|stich komor dla potrzeb a spirzi | zam-
kowej. Te są wsszitie puste, edno | we dwu iest nyeczno monky, ieczmyenya, słoduw
y owsa, a malo chleba y garn|czow kilka nowich, ale to wsszitko | [*k. 6*] zprzedt yuz
nyniecznego⁴³ podstaroscziego | na przedaz i panski w trzeciei komorze | są rzeczci
mieiskie ktore tam bylo w te | komorze zanyesziono

Item w rogu zamku na połudnye iest kuchnya | takze yako zamek zrambyasta s lewei
iest | komora kucharska a w nyei lawa, ogny|sko a u drzwy stol klyonowi i dwie | le-
wie. Polie tey komory kucharskiej iest | druga komorka, w ktorei stala polie | drzwi
po prawei stronye stempka pro|chowa drzewiana z zelyaznym stamp|rem⁴⁴ y stolek
o szszeszci nogach i skrzynka | bez wieka mala ale stara |

[*k. 6v*] Steyze komurky druga komora o pięczy kątach na południe, którą zową
kurzą | nogą. W tej iest drugi foglier na 8½ | piendzi, takoz na dwu koliech ze
dwie|ma yako y we wrocziech kwartamy. | Jest tez w teize komorze w oknye yakisz |
pierzdzil[?] zelazny na dwu pięczy | nad myasteczko a a garniczow pięcz | stluczonych
Item szcziana na zachod sloncza bokiem od | kochniei az do piekarnyei zrambyo|na,
na ktorey są blanky a pod blan|ky wteyze szszcziane komor iedenaszcie | pustich
na murowanym fundamencie | w którą kazdą pod przeciesz moze | [*k. 7*] chlop
wleszcz w zamek kamien odwa|lywsszi

Item w konczu tich zrabyonich blankow iest | murowana szcziana az do kątu na
po|łudnye yakoby na 10 lokci, a zaszię | szcziana murowana od tego kątu az | do
drugiego kątu na wschod sloncza | bokiem pod pulnoszci pod którą szczia|ną iest
stayny w ktorei stanye ko|ny iedenaszczie z drabinami y ze zloby

Item w konczu stayny na zapad iest piekar|nya telko yzba dzwierze od szcziany |
[.... ..] w ktorei piecz glinyany ~ut | sit~ czarny stol dlugi y 4 lawi y | beczi dwie
z ocztem, dirza⁴⁵ alie poziczana

[*k. 7v*] Item w zamku pod szczianą ku zachodu iest | studnya dembowa kolem wode
czia|gną, woda dobra nieprzebrana | dwie wiedrze ma okowane, wysszą | na starei
lynye, tez u nyei iest | prezona drewnyana

Item po tych szczianach murowich nye massz | nycz iedno blanky dembowe, na kto
| rich iest nieczo kamienya

⁴³ Prawdopodobnie: *niniejszego*, czyli *obecnego*. *Vide: Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. XVIII (*Nierownia-Ń*), Wrocław 1988, s. 400–404.

⁴⁴ *Stąpór* – stempel. *Vide: W. Niedźwiedzki, A. Kryński, J. Karłowicz, op. cit.*, s. 412.

⁴⁵ *Dzieża* – drewniane naczynie do wyrabiania ciasta, np. na chleb. *Vide: Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. VI (*Dra-Eżby*), Wrocław 1972, s. 457.

Item przed stayną są w ziemy dwie py|wnyczi male, w którei iednei y bylo | kilka beczek piwa lwowskiego y | domowego a tako myodu ale to | wsszistek podstarosci Maczeiwsszki⁴⁶ na | panski przyjazd zgotowal

[k. 8] Item w drugiej bylo beczek siedm kufflyoff | szesz konwi pięcz drzewyanych Item polie tych piwnych miedzi wroty zam|kowymy lezi gromada kamienya ku | obronye. Przed kuchnya drew y | przy mnye wozonich ku palienu |

Zamek wsszistek pilnei | oprawy y opatrzenya | potrzebuye

Item pod zamkiem na dolye iest browar | zamkowy w którym są dwie kadzi stare | y polkadek⁴⁷ a korito. Kocziel tez byl | alie pozyczany [od] zidowskich[?] bo kocziel | wzieto do Rohatina⁴⁸, ktori byl przednim | [k. 8v] s tego browaru gdi kocziel iest tedy czo myesz|czanye ktorzi wnym szwe piwo wa|rzicz chczialy, dawaly po trzy grosze | na zamek. Od waru naymowano i | to na szesz y na piecz zlotich do | roku wedlye czenszu fl 6

Item slodownya tez iest polie mlyna | zamkowa, w ktorei slod zamkowi ro|byą. Tam iest kadz moczidlana. Robią tez y myesscznom slod wtey | slodownici alie od nyei nicz nie | placzą zamkowi tylko slodownyko|wy yako kto moze uproszicz pod | tą slodowną są dwie szadza|wcz male dlya ryb zamkowych

[k. 9] Item iest staw na rzecze Hnyezie pod | myasteczkiem ktory pod pulnoczi lye|zi ten tyntosz przedano za fl. 25

U tego stawy groblia myezka a wsszak|ze potrzebuye oprawy. Natymze stawie | iest mlyn o dwuch kolach mącznich | a iedno yagielne alie we mlynye | iedno dwa pulkamyenya spodnye na | dlun sszą myąssi, a iedno pulka|myenya wierzchnie troche myeszse | paprzicu[?] wrzecziona, skrzynye any | zadny panewky pod szoplyamy | u walow niemasz. To wsszitko pobrano | lopatky odrambano. Pogrodki⁴⁹ zle.

[k. 9v] In suma kto bedzie chczial aby mlyn | miell muszi wsszitek znowu budo|wacz, na ktory yednak yuz ten | terazniejszi podstarosci nyeczno drze|wa wozicz poczał.

W tym mlynye mylano slodi myeiskie, |zito etc. i yagly tlukano, y slodi | zamkowe wsszitkie. Od slodu wy|myaru dawano zamkowi po trzy | [...] a ten wymyar naymo|wano na rok y zbrowarem za fl 100

Item folwark tez jest pod zamkiem przy | ktorym są ogrody y chmyelnyk | zamkowy. W tym iest dom zrombyony | [k. 10] Sien yizba y komora. Iest y pywnycza

⁴⁶ Vide: przyp. 8.

⁴⁷ Półkadek – rodzaj naczynia. Vide: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. II, cz. 2 (P), Warszawa 1811, s. 881.

⁴⁸ Rohatyn – miasto na Ukrainie, 100 km na wschód od Trembowli.

⁴⁹ Pogrodka – rynna doprowadzająca wodę do młyna. Vide: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. XXVI (Podoba–Polźyć), Warszawa 1998, s. 189.

| w którym ogrodne rzeczy chowają do | zamku. Tamże staynya plecZIONA | stanye kony w nyei 45, z drabynami | y ze zloby. Przy nyei są tez sterty | szyana alie yuz ten podstaroszi na|wozil

Tamże wydziałem wołow 12 robotnych | dobrych, alie my podstaroszi sprawi | dal yz szesz na przemyczcie wzieto | żydom, o które wsszące prawo ma bicz | iesli iest przemyta. Dwu ze wszi wzie|to, które trzeciego vbodly w folwarku, | a czterech nagotowano na myeszo.

[k. 10v] Item iest staw pusti na teyze rzeczce Hnyezdie | ponyz myasteczka yakoby czwierz | mylie, na którymby y młyn bycz | mógł, kto by go budował. Tego nigdy | nye sspuszczano yz zła groblya u | nyego, ale gdyby groblyey podnyosl | a yako sie godzi oprawył, ku cze|muby iednak ze sta grzywien trze|ba, bylby az pod myasteczko na | gorce, y bylby staw dobry

Bibliografia (Bibliography)

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział LVI, Inwentarze starostw 1550–1772

Inwentarz starostwa trembowelskiego, województwo ruskie, ziemia halicka, powiat trembowelski, sygn. 1/7/0/11/291

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Materiały dotyczące zamku w Trembowli zebrane przez Aleksandra Czołowskiego, sygn. Rps 5485 IV

Źródła drukowane

Jan z Czarnkowa, *Kronika*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, ed. A. Bielowski, Lwów 1872.

Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmujące (1480–1535), oprac. J. Szujski, Kraków 1874.

Materiały archiwalne wyjęte głównie z metryki litewskiej od 1348 do 1607 roku, wyd. A. Prochaska, Lwów 1890, nr 52.

Wapowski B., *Kroniki: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmujące (1480–1535)*, oprac. J. Szujski, Kraków 1874.

Opracowania

- Bołdyrew A., *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011.
- Czołowski A., *Wojna polsko-turecka 1675 r.: początki wojny – bitwa pod Lwowem – oblężenie Trembowli*, Lwów 1894.
- Czołowski A., *Zamek trembowelski w 1551 r. (z planem)*, odbliska z czasopisma „Ziemia Czerwińska” 1935, z. 1, s. 1–14.
- Czołowski A., *Zamek trembowelski w 1551 roku*, „Ziemia Czerwińska” 1935, z. 1, s. 18–25.
- Danowska E., „Chleb dobrze zasłużonym”. *Lustracja starostwa mościskiego z 1627 r.*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2017, R. LXII, s. 21–40.
- Grabarczyk T., *Terebovlia as the Location for the Polish Troops’ Stay in 1557 and 1558*, [w:] *Faces of War*, Vol. VI (*City and War*), eds T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol, Łódź 2022, s. 81–102.
- Hański O., *Artyleria i ręczna broń palna zamku kamienieckiego w epoce jagiellońskiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2022, z. 111, s. 9–28.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. VI (*S–Ś*), Warszawa 1915.
- Kowalska H., *Maciejowski Bernard*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XIX, Wrocław 1974, s. 47–48.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. II, cz. 2 (*P*), Warszawa 1811.
- Łabęcki H.H., *Słownik górniczy polsko-rosyjsko-francusko-niemiecki i rosyjsko-polski (z dodaniem wyrazów odnoszących się do mineralogii, geologii, chemii, oraz ważniejszych rzemioł kruszcowych) tudzież glossarz średniowiecznej łaciny górniczej w Polsce*, Warszawa 1864.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. VI (*Dra–Eźby*), Wrocław 1972.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. XVIII (*Nierownia–Ń*), Wrocław 1988.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. XIX (*O–Ochytrzyć*), Wrocław 1990.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. XXI (*Podoba–Polżyć*), Warszawa 1998.
- Srogosz T., Stępień R., *Zamek w Trembowli w XV–XVII wieku i jego funkcja w regionie*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 419–427.
- Szymczak J., *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004.
- Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. (Ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy*, oprac. K. Przyboś, Wrocław 1987.
- Boiko I.Ā., *Zastosowania magdieburz’kogo prawa u galicini w składzi pol’kogo korotiwstwa (1349–1569 rr.)*, „Uczenyje zapiski Tawriczeskogo nacyonalnogo uniwersitieta

im. W.I. Wiernadskiego. Naucznyj żurnal. Sierija »Filosofija. Kulturologija. Politologija. Socyologija«” 2008, t. XXI(60), № 2, s. 11–14.

Mis’ka R., *Dolitopisniï Tieriebowl*, [w:] *Matieriali i doslidżennia z archieologii Pri Carpattia i Wolini*, t. XII, Lwiv 2008, s. 292–303.

Netografia

Awerkijew W., *Terebowlanskomu zamku doslidżujut’ krynicyu*, <https://www.tenews.org.ua/post/show/1526573585-v-terebovlyanskomu-zamku-doslidzhuyut-krinicyu#> (dostęp: 26 VIII 2022).

Notka o autorze

Dr hab. prof. UŁ Tadeusz Grabarczyk – kierownik Katedry Historii Średniowiecznej w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego.

Zainteresowania naukowe: historia wojskowości i dzieje miast do XVI w.

tadeusz.grabarczyk@uni.lodz.pl